

ABDULGAZI BAHODIRXON "SHAJARAYI TAROKIMA" ASARI: TARIXIY, MADANIY VA LINGVISTIK TAHLILI

Roziqova Hosila Fayzullayevna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti talabasi

Termez (Uzbekistan)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22912028>

Annotatsiya. «Shajarayi Tarokima» (Turkmanlar Shajarasi) – XVII asrning eng muhim tarixiy manbalari bo'lib, Xiva xonligi xoni Abdulgazi Araʼ Muhammad Bahodirxon tomonidan 1660-1661-yillarda tuzilgan. Ushbu asari turk, o'zbek va turkman xalqlarining etno-genealogiyasi, tarixiy rivojlanishi va siyosiy kurashlarini chuqur tahlil qiladi. Maqola "Shajarayi Tarokima"ning murakkab o'rni, qaynaklari, O'g'uzxon legendasining ifodasi, shuningdek uning XVII asr markaziy Asiya tarixiga qo'shgan hissasini tadqiq qiladi. Abdulgazi Bahodirxon qadim manbalar, Roshiddin va Sharofiddin Ali Yazdiy kabi tarixchilarning asarlaridan foydalangan holda, o'zbek tilida to'liq va tushunarli tarixiy asarni yaratdi. Bu maqola "Shajarayi Tarokima"ning tarixiy qiymati, mavzuiy boyligini, lingvistik jihatlarini va turk-o'zbek tarixshunosligi uchun ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Shajarayi Tarokima, Abdulgazi Bahodirxon, O'g'uzxon, turkmanlar genealogiyasi, XVII asr, Xiva xonligi, tarixiy manbalar, etno-genesis, turk tarixshunosligi.

XVII asr – Markaziy Osiyaning tarixida o'ziga xos davr bo'lib, siyosiy fragmentation, turli xonliklar o'rtasidagi kurashlar va quyosh yo'llarining o'zgarishi sharqiy savdo yo'lining tavaffuqiga olib kelgan. Bu vaqtda Xiva xonligi, Buxoro xonligi, Qoqon xonligi va boshqa hukumatlar o'z mavqe'ini mustahkam qilish uchun tarixiy asoslar qidirayotgan edi. Abdulgazi Bahodirxon (1603-1663) – Xiva xonligi xoni, mutafakkir va tarixchi – shu vaqtda davlatning siyosiy birligi va hukmi uchun "Shajarayi Tarokima" va "Shajarayi Turk" kabi muhim asarlarni yozdi.

"Shajarayi Tarokima" (Turkmanlar Shajarasi) – turkman qabilalarining genealogiyasi va ularning O'g'uzxon soyidan kelib chiqishini tafsilotli bayan qilgan yagona tarixiy manbalar ko'ring. Bu asar faqat turkmanlar uchun emas, balki butun turk va o'zbek xalqlari uchun tarixiy manbalar sufidir. Roshiddin, Sharofiddin Ali Yazdiy va boshqa o'n sakkiz manbaadan foydalangan Abdulgazi Bahodirxon, xalq og'zida saqlanib qolgan rivoyatlarni ilmiy uslubda yozib qo'ydi.

Bu maqolada "Shajarayi Tarokima"ning tarixiy qiymati, mavzuiy tavsiloti, lingvistik xususiyatlari, shuningdek turk-o'zbek tarixshunosligi uchun o'rni tahlil qilinadi.

Abdulgazi Bahodirxon va uning ijodiy faoliyati

Abdulgazi Araʼ Muhammad Bahodirxon 1603-yil 12-avgustda Urganch shaharida tug'ilgan. U Xiva xonligi qongratli urug'idan bo'lib, o'zbek elining qudratli xonlaridan biri hisoblandi. Xiva xonligi taxtiga o'tirganida uning hukumdorligi siyosiy turputi, turkmanlar bilan kurashlar va davlatning chekka yurtlarini nazorat qilish bilan to'lgan edi. 1630-1640-yillarda Abdulgazi Bahodirxon Eronga siyosiy tutqunlikda yashagan davrlarida Roshiddin, Sharofiddin Ali Yazdiy va boshqa Eronga tarixchilarning asarlarini o'rganib chiqdi. Bu davr uning ilmiy dastalariga asosiy ta'sir ko'rsatdi. Abdulgazi Bahodirxon shunchaki siyosatchi emas, balki qudratli mutafakkir, sha'ir va tarixchi edi. U kamida ikkita muhim tarixiy asar yozdi:

- «Shajarayi Tarokima» (Turkmanlar Shajarasi)
- "Shajarayi Turk" (Turklar Shajarasi)

“Shajarayi Tarokima” o‘zbek xonligi va turkmanlar o‘rtasidagi siyosiy munosabatlarni barqaror qilish uchun yozildi. Abdulgazi Bahodirxon turkmanlar qabilalarining O‘g‘uzxon soyidan kelib chiqishini isbotlash orqali turkmanlarra nisbatan Xiva xonligining huquqini hamda ma'naviy hokimiyatini mustahkam qilishni istadi. Asar 1660-1661-yillarda tuzildi. Muallif o'zining aytishiga ko'ra, asar oddiy turk kishisi, hatto besh yoshar turk o'g'li ham tushunishi mumkin bo'lgan oddiy tilda yozildi. Bu Abdulgazi Bahodirxonning muallif sifatidagi liqa'ti ko'rsatadi – u xalqqa tushunarli va oqlangan tarixni yozmoqchi edi.

“Shajarayi Tarokima”ning mavzuiy tarkibi va asosiy qismlari

“Shajarayi Tarokima” quyidagi asosiy qismlarga bo‘linadi:

1. **Kirish** – XVII asr Markaziy Asiyasining siyosiy va iqtisodiy xolati
2. **O‘g‘uzxon legendasi** – O‘g‘uzxon dunyoga kelganining hikoyasi
3. **O‘g‘uzxon hukumdorligida** – uning siyosiy faoliyati
4. **O‘g‘uzxon o'g'lonlari va nabiralari** – genealogik tafsilotlar
5. **Nabiralarning tamoqalari va ma'nolari** – qabilalar identifikatsiyasi
6. **Xulosa** – turkmanlar xonidagi ayol figuralari

Asarning yuritish qismi O‘g‘uzxon legendasiga bag'ishlangan. Bu faqat tarixiy ma'lumot emas, balki Turkic e'tiqodiy tarbiysiga, islom ta'limotiga va qadimdagi turkic tashavvufiga oid material. Abdulgazi Bahodirxon legendada O‘g‘uzxonning:

- **Tug'ilishi** – Qoraxon tug'ilgan boshqa o'g'lidan kelib chiqish
- **Ota va qiz munosabatlari** – imonga olib kelish
- **Nikohlanishi** – ilk xotunni qabul qilmaslik, ikkinchi xotun Musulmonlik tanlashi
- **Farzandlari** – O‘g‘uzxonning o'g'lonlari va nabiralari

O‘g‘uzxon legendasi turk-o'zbek xalqlari uchun juda muhim bo'lib, bu asarda Abdulg'azi Bahodirxon legendani Islomiy qiymatlar bilan birlikda taqdim qiladi.

Asarning eng muhim qismi – O‘g‘uzxonning o'g'lonlari va nabiralarning nomlari va ularning ma'nolari:

O‘g‘lonlari:

- Qunhon (Qun – Quyosh)
- Oyhon (Oy – Oy)
- Yulduzhon (Yulduz – Yulduz)
- Ko'kxon (Qo'q – Ko'k / Osmon)
- Tog'khon (Tagh – Tagh)
- Tengizkhon (Tengiz – Tengiz)

Naboralari (har bir o'g'lining to'rt o'g'li):

- Qunhonning o'g'lonlari: Qayi, Bayat, Alqa, Qora
- Oykhonning o'g'lonlari: Yazir, Yasir, Dudargh, Dukar
- va shuningdek boshqalari...

Har bir qabila o'z tamqasiga (belgi) ega edi. Masalan:

- Qayi – shungur (soqol)
- Bayat – uki (quyon)
- Avshtar – chora lochini (tuyoq)
- Salur – lugach va boshqalar

Bu tamqalar turkmanlar identifikatsiyasining asosiy elementlari bo'lib, ularning tuproq, mol va qabilaviy tarkibini bildirarkan.

Abdulgazi Bahodirxon asar tuzishda 18 ta manbaadan foydalandi:

1. **Roshididdin Fazlulloh** – “Jomiul-tavorix” (Tarixlar to‘plami)
2. **Sharofiddin Ali Yazdiy** – Turk tarixiga oid asarlar
3. **Xalq rivoyatlari** – turkmanlar o'g'zida saqlanib qolgan eski hikoyalar
4. **Islomiy manbalar** – Qur'on va hadislar
5. **Eronga tarixchi manbalar** – Eronda tarix o'rganish davrida

Abdulgazi Bahodirxonning tarixiy metodi ilgari bo'lib, u qiyosiy tahlil va manbalarni tekshirimni qo'lladi. U legend va tarixiy faktlarni birlashtirib, to'liq tarixiy rasmni yaratdi. «Shajarayi Tarokima» Markaziy Asiya tarixshunosligi uchun asosiy manba shuningdek:

- **XVII asr Xiva xonligining siyosiy tuzilmasini biladi**
 - **Turkmanlar qabilalari o'rtasidagi munosabatlar**
 - **Qadimdagi turk-o'zbek tilidagi mavodi**
 - **Islomlashtirish jarayonining tarixiy ma'lumotlari**
- "Shajarayi Tarokima" ning Lingvistik Xususiyatlari**

«Shajarayi Tarokima» o'zbek tilining Chagatay shevasida yozilgan. Bu til Markaziy Osiyaning XVII asr o'zbek xonligida qo'llaniladigan rasmiy tilboshidir. Abdulgazi Bahodirxon asarni yozishda quyidagi lingvistik xususiyatlarni qo'lladi:

1. **Oddiy va tushunarli til** – xalqqa yetadigan tilda yozish
2. **Arab-fors tilining qo'shimchalari** – Islomiy ta'lim va tarixiy terminlogiya
3. **Turk-o'zbek tilining o'ziga xos so'zlari** – qabila nomlari, tamqa atamlari

Asarning tilshunoslik qiymati juda yuqori. Asardan quyidagilarni o'rganish mumkin:

- **Fonetika** – XVII asr o'zbek tilidagi tovush tizimi
- **Leksika** – qadimgi turk-o'zbek so'zlari va ularning ma'nolari
- **Morfologiya** – eski o'zbek tili grammatikasi
- **Sintaksiss** – jumalarning tuzilishi va semantikasi

Abdulgazi Bahodirxon yozishda qadim o'zbek tilini mustahkam qo'lladi, bu esa tilshunoslarga XVII asr o'zbek tilidagi variatsiyalarni o'rganish imkonini beradi.

Tarixiy va madaniy ahamiyati

«Shajarayi Tarokima» quyidagi sabablarga ko'ra muhim:

1. **Etno-genesis** – turkmanlar qabilalarining boshlangich nuqtasi
2. **Siyosiy munosabatlar** – XVII asr Xiva xonligi va turkmanlar o'rtasidagi muaffaqiyatlar
3. **Madaniy uzluksizlik** – qadimdagi turk-o'zbek madaniyatining davomi
4. **Islomlashtirish** – turk xalqlarining islomga o'tish jarayoni

Asar Islomiy qiymatlarni bo'lsada tarixiy faktlar bilan birlashtirib, XIV-XVII asrlar o'rtasida turk-o'zbek xalqlarining Islomiy imoniga olib kelgan jarayonni tafsilotli ko'rsatadi. O'g'uzxon legendasi islomiy ma'noda Islom dini qabul qilmasdan oldingi qadimdagi turk-o'zbek elining ruhiy holati va islomga o'tishning tarixiy ahamiyatini bildiradi.

“Shajarayi Tarokima”ning nusxalari va nashriyoti

Asarning quyidagi qo'lyozma nusxalari saqlanmoqda:

- **O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti**
- **Toshkentdagi Alisher Navoiy nomli kutubxona**
- **Ashxabadagi Turkmaniston Fanlar akademiyasi kutubxonasi**
- **Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining Leningrad bo'limi**
- **Istanbu kutubxonalari**

Abdulgazi Bahodirxonning asarini nashr etishda qo‘llaniladigan eng ishonchli va to‘liq nusxa A.N. Kononov tomonidan O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanib turgan arab yozuvidagi asari bo‘lib, 1958-yilda Moskva va Leningrad shaharlarida nashr etilgan.

Xulosa va Natijalar

«Shajarayi Tarokima» XVII asr Markaziy Asiya tarixshunosligi, tilshunosligi va madaniy tadqiqotlari uchun asosiy manbalar bo‘lib:

1. **Tarixiy ahamiyat** – Turkman qabilalarining genealogiyasini birinchi marta ilmiy uslubda tafsilotli taqdim qilgan asar
 2. **Lingvistik qiymati** – XVII asr o‘zbek tilining Chagatay shevoasining namunasi, turk-o‘zbek tilshunosligi uchun muhim manba
 3. **Madaniy merosi** – qadimdagi turk-o‘zbek madaniyati, Islomlashtirish jarayoni va qabila identifikatsiyasi haqida to‘liq ma‘lumot
 4. **Abdulg‘azi Bahodirxon ijodining muhimligi** – u sharqshunos, tarixchi, shoir va mutafakkir sifatida XVII asr Markaziy Osiyoning eng buyuk figuralaridan biri
 5. **Haligacha ahamiyati** – turkmanlar qabilaviy tarkibini, ularning nomlari va tamqalarini boshqa manbalarda topib bo‘lmaydi
- «Shajarayi Tarokima» – turk-o‘zbek tarixshunosligi uchun ayni shunday asosiy va o‘ziga xos manba bo‘lib, u faqat tarixiy faktlarni emas, balki qadim turk-o‘zbek xalqlarining ruhiy va madaniy hayotini ham ifodalaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdulg‘azi Bahodirxon. (1989). «Shajarayi Tarokima» – nusxasi va tafsiri Yo‘ldosh Yo‘ldoshev, Toshkent: Fan.
2. Kononov, A. N. «Shajarayi Tarokima» – arab yozuvidagi nashr, Moskva-Leningrad: Sovetskaya Nauka 1958
3. Dostanova, S. M. «Abdulgazi Bahodirxon va uning ijodiy merosi» – Toshkent: Fan va texnologiya. 2010
4. Norkulova Sh.T. *O‘zbek adabiyoti tarixida Sulaymon Boqirg‘oniyning o‘rni // Modern Science and Research* xalqaro ilmiy jurnali. – 2024. – 8-dekabr. – B. 164–167. DOI: 10.5281/zenodo.14307004.
5. Norkulova Sh.T. *Navoiy lirik merosining o‘rganilishi tarixi // TISU ilmiy tadqiqotlari xabarnomasi* ilmiy-uslubiy jurnali. – 2024. – №3. – B. 78–84.
6. Norkulova Sh.T. *Bugungi kunning jarangdor ovozi // Abdunazar Poyonovning 70 yillik yubileyi doirasida* «Abdunazar Poyonovning baxshichilik san’atida tutgan o‘rni» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi ilmiy maqolalar to‘plami. – Toshkent: Qamar Media, 2024. – B. 120–129.
7. Norkulova Sh.T. *Islomgacha bo‘lgan turkiy adabiyot // Modern Science and Research* xalqaro ilmiy jurnali. – 2025. – 25-may. – B. 669–671. DOI: 10.5281/zenodo.15390515.